

Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları. Ed. Berat Açıl. Ankara: Nobel, İLEM Kitaplığı, 2015, 398 sayfa. ISBN 978-605-3200-57-4

Abdurrahman Atçıl*

Osmanlı divan edebiyatı ve kültür tarihi üzerine çalışmaları ile tanınan Berat Açıl'ın editörlüğünde hazırlanan ve on üç yazarın kaleme aldığı on dört makaleden oluşan *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* başlıklı çalışma, Cârullah Efendi'nin (ö. 1151/1738) hayatı, eserleri, kitap koleksiyonu ve koleksiyonundaki kitaplara düştüğü derkenar notlarını ele almaktadır. Bir koleksiyondaki hemen hemen tüm eserleri ve bir âlimin bunlara düştüğü derkenar notlarını incelemesi açısından ilk olma özelliğine sahip olan bu kitap, genel olarak Osmanlı düşünce ve kültür tarihine, özel olarak ise yazma kitap tarihine değerli katkılar sunmaktadır. Kitaptaki makaleler, Cârullah Efendi'nin ilim ve düşünce dünyasına yeni bir pencere açmak suretiyle onun kitap, kitap sahipliği, kütüphane ve telif ile ilgili düşüncelerini ve İslâmi ilimler, akli ilimler ile dil-edebiyat ilimlerinin muhtelif konularındaki fikirlerini doğrudan gözlemele imkânını bize sunmaktadır.

Bir giriş bölümü ve üç ana bölümden oluşan kitabın, giriş bölümünün ilk makalesinde Berat Açıl, kitap kültürüne dair yapılmış çalışmaların genel bir özetini yapmaktadır. Bu bölümün diğer makalesinde Muhammed Usame Onuş, Cârullah Efendi'nin biyografisini ve eserlerinin bir listesini sunmaktadır. Onuş, Cârullah Efendi'nin kendi koleksiyonundaki derkenar notlarını inceleyerek onun hayatı ile ilgili bilinmeyen birçok detayı gün yüzüne çıkarmaktadır.

Kitabın birinci ana bölümü, İslâmi ilimler ile ilgili sekiz makaleden oluşmaktadır. İbrahim Halil Üçer, Cârullah Efendi'nin koleksiyonundaki tefsir ile ilgili eserleri değerlendirmekte ve İslâm dünyasında yazma kültürü üzerine dikkat çekici gözlemlerini ortaya koymaktadır. Seyfullah Efe, koleksiyonda kıraat ile ilgili olan kitaplardaki notları ele aldığı makalesinde, Cârullah Efendi'nin bu ilme özel ilgi gösterdiğini ve temel yaklaşımlar ile tartışmaları bildiğini göstermektedir. Hadis ilmi ile ilgili eserleri inceleyen Abdullah Taha İmamoğlu'nun makalesinden anlaşıldığına göre, Cârullah Efendi'nin kitap koleksiyonu hadis ilmi konusundaki önemli eserleri içerse de, onun bu ilme özel bir

* Yrd. Doç. Dr. İstanbul Şehir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

ilgisinin olmadığına işaret etmektedir. Asım Cüneyd Köksal, koleksiyondaki fıkıh usulü çalışmalarını değerlendirerek Cârullah Efendi'nin Hanefî usul kitaplarına bir ilgisinin bulunduğunu ifade etmektedir. Hanefî usul eserleri arasında da Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Usûl*'ü üzerine yazılan şerhler ve özellikle İtkânî'nin (ö. 758/1357) *eş-Şâmil* isimli şerhi, Cârullah Efendi'nin özel ilgisini çeken eserlerdendir. Özgür Kavak, koleksiyonda fûru-i fıkıh ile ilgili üç yüz elli adet eseri ele aldığı makalesinde, Cârullah Efendi'nin bu alanda kapsamlı bilgi sahibi olduğunu ve önemli eserleri, üzerlerine notlar düşerek dikkatli bir şekilde okuduğunu ortaya koymaktadır. Cârullah Efendi'nin derkenarına en çok not düştüğü kitap, Muhammed Kuhistânî'nin (ö. 962/1555) fûru-i fıkıh ile ilgili *Câmiu'r-rumûz* adlı eseridir. Kendisi bu notları daha sonra haşîye türünde müstakil bir eser hâline de getirmiştir. Bu eserden sonra Burhâneddin el-Buhârî'nin (ö. 616/1219) *ez-Zahîre*'si, Zeynüddin İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*'i ve Hâkim eş-Şehîd'in (ö. 334/945) *el-Kâfi*'si Cârullah Efendi'nin sırasıyla en çok okuduğu ve not düştüğü fûru-i fıkıh eserleridir. Bu makalede Kavak'ın dikkat çektiği bir diğer önemli nokta, Cârullah Efendi'nin kitap telifi ile ilgili kullandığı ve bir kişinin, başkasının yazdığı metni düzenleme ve yeniden kayda geçirme işlemi ifade eden *tertîb* kavramıdır. Pehlul Düzenli, koleksiyondaki yetmiş adet fetva eserini incelediği makalesinde, bu eserlerdeki Cârullah Efendi'nin notlarına ve fikhî görüş tercih ve temellendirmelerine bakarak onun Hanefî fikhında kaynaklar hiyerarşisine dair düşüncelerinin ortaya konulabileceğini söylemektedir. Düzenli ayrıca, Cârullah Efendi'nin derkenar notlarına dayanarak onun içtihat kapısının kapandığı fikrine karşı çıktığını da göstermektedir. Sami Arslan, koleksiyondaki tasavvuf eserlerine odaklandığı makalesinde, Cârullah Efendi'nin okuduğu yazma nüshaların güvenilir olmasını sağlama yönündeki gayretlerini ve onun okuma ve derkenar notu düşme tarzının özelliklerini serdetmektedir. Cârullah Efendi'nin kütüphane kurucusu olmasının onun okuma pratiklerine etkide bulunduğunun vurgulanması, bu makalenin dikkat çekici özelliklerindedir. Makalenin sonunda gördüğümüz atıf yapılan eserler listesi ise, Cârullah Efendi'nin tasavvuf konusundaki ilgi ve bilgisinin genişliğini göstermektedir. Bu bölümün son makalesinin yazarı Tuba Nur Saraçoğlu, koleksiyondaki siyer, tarih ve tabakat eserlerini ele almaktadır. Saraçoğlu'na göre, Osmanlı dönemi siyer yazıcılığının önemli bir türü olan manzum siyer eserlerinin bu koleksiyonda bulunmaması dikkate değerdir.

İki makaleden oluşan ikinci ana bölüm akli ilimler hakkındadır. İlk makalede Hasan Umut, matematik ilimler –teorik astronomi, aritmetik ve geometri– ile ilgili eserlere odaklanmakta ve Cârullah Efendi'nin bu alanlardaki önemli kitapları kütüphanesinde buldurmaya özen gösterdiğine işaret etmektedir. İkinci makalede Fatih Usluer, cifir ve tıp ilimleri ile ilgili kitapları ele alarak ve eserlerdeki temellük kayıtlarına da dayanarak, Cârullah Efendi'nin cifir ve tıp ile ilgili kitapları 1698 yılından sonra edinmeye başladığını göstermektedir. Bu iki makaleden anlaşıldığı

kadarı ile Cârullah Efendi'nin söz konusu alanlara olan ilgisi İslâmi ilimlere kıyasla düşüktür. Zira bu bölümde incelenen kitapların içeriklerine dair kendi notları yok denecek kadar azdır.

Üçüncü ana bölümde, dil ve edebiyat ilimleri hakkında iki makale bulunmaktadır. Ali Benli, koleksiyondaki dil ilimleri –belâgat (meani, beyan ve bedii), sarf, nahiv ve lügat ile ilgili eserleri ele aldığı makalesinde derkenar notlarına dayanarak Cârullah Efendi'nin bu alanlarda yetkin bir okuyucu ve müellif olduğunu göstermektedir. Ayrıca Cârullah Efendi'nin nüshaların özellikleri ile ilgili notlarını da derinliğine incelemektedir. Bu bölümün ve kitabın son makalesinde ise Berat Açıl, Osmanlı sarayında edebiyat hamiliği konusunda on altıncı yüzyılın son çeyreğinden sonra ortaya çıkan değişimi tartışmaktadır. Ona göre, Darüssaâde ağalarının hami olarak ön plana çıkması “özellikle saray çevresinde önceki dönemlere oranla daha az kıymetli ürünlerin ortaya çıkmasına neden oldu.” (341) Ayrıca koleksiyondaki ilk bin adet kitabın temellük kayıtlarının sayısal bir analizini yapan Açıl, Cârullah Efendi'nin sahip olduğu kitapların yüzde seksenini hayatının son yirmi yılında edindiği sonucuna ulaşmaktadır. Edebiyat kitaplarındaki temellük kayıtları ile ilgili bu analiz, hayatının başında, hayatının sonunda olduğundan daha çok edebiyat eseri aldığını varsaymamızı mümkün kılmaktadır. Makalenin son kısmında, koleksiyondaki divan, mesnevi ve ahbar gibi edebî eserler ve bunlara düşülen derkenar notları incelenmektedir. Buna göre, eserlerin ve notların çoğu Arapça, bazıları Farsça ve çok azı Türkçedir. Alıntılanan şiirlerin ise hemen hemen hepsi tasavvufi konular ile alakalıdır.

Koleksiyonda bulunan farklı alanlardaki kitapları inceleyen yazarların her birinin Cârullah Efendi'nin kitapları ile ilişkisine dair hemfikir oldukları bazı tespitler vardır. Bunlardan birisi, Cârullah Efendi'nin kendi kitapları ile ilişkisinin sadece bir okuyucunun kitapla ilişkisi şeklinde olmadığıdır. Yazarların açık bir şekilde gösterdiğine göre, Cârullah Efendi için okuma ve yazma iç içe geçmiş süreçlerdi. O, elindeki bir yazma kitap nüshasını okurken aynı zamanda ona yazar olarak müdahalelerde de bulunuyordu. Bu, bazen metnin içindeki kelimelerin doğru okunuşunu göstermek, bazen kapalı kelimeleri açıklamak, bazen benzer meselelerin tartışıldığı diğer kaynaklara referans vermek, bazen de detaylı izahlar yapmak suretiyle oluyordu. Belki de, döneminin diğer okuyucu-yazarlarından farklı olarak Cârullah Efendi, yazma nüshaya kendisinin yaptığı katkıları önemsiyor ve her notun altına imza atıyordu.

Yazarların hemfikir oldukları bir diğer tespit, Cârullah Efendi'nin elindeki nüshanın güvenilirliğini tespit ve sağlama konusunda sistemli bir şekilde çalıştığıdır. Cârullah Efendi'nin zahriye ve derkenar notları göstermektedir ki o, dönemindeki kitaplar ve kütüphaneler dünyası hakkında geniş bir bilgiye sahipti. Kütüphanesindeki kitap müellif nüshası ise bunu özellikle belirtiyordu. Müellif nüshası olmayan birçok nüshayı İstanbul'da veya seyahatleri sırasında diğer şehirlerde tespit ettiği

müellif nüshasıyla, müellife okunan nüshayla, müellif nüshasıyla karşılaştırılan nüshayla veya söz konusu kitabı çok iyi bilen bir âlimin nüshasıyla karşılaştırıyordu ve bunu da elindeki nüsha üzerine kaydederek ifade ediyordu. Eğer elindeki nüsha güvenilir değilse bunu da açıkça belirtiyordu (ör. 327).

Arslan ve Açıl'ın dikkat çektiği Cârullah Efendi'nin kütüphane kurmaya karar vermesi ve bunun okuma ve derkenar notu düşme pratiklerine yaptığı etki, ilginç bir noktadır. Cârullah Efendi derkenar notlarında sık sık kendi kütüphanesinde mevcut kitaplara işaret etmekte, okuyucuyu oraya –bazen kitap ismi ve varak numarası vererek– yönlendirmektedir. Burada Cârullah Efendi'nin kütüphane kurarak yapmak istediği nedir diye sorabiliriz. Yazarlardan Saraçoğlu ve Açıl, bu kütüphanenin bir medrese kütüphanesi olarak talebelere yardımcı olmak için kurulduğu fikrini öne sürmektedir. Kuşkusuz böyle bir amacın olması akla yatkındır. Buna ilaveten, Cârullah Efendi'nin –*Osmanlı Kitap Kültürü*'ndeki makalelerin gösterdiği gibi– üzerinde çok çalışılmış, detaylı, oldukça fazla sayıda ve birçok nüshaya dağılmış derkenar notlarını bir kütüphanede toplayarak bir anlamda yayınlamayı istemiş olabileceği düşünülebilir.

Osmanlı Kitap Kültürü'ne katkı yapan yazarların çoğu, Cârullah Efendi'nin döneminin tipik yüksek dereceli ilmiye bürokratı olduğunu varsaymaktadır. Kariyerinin sonunda Halep, Galata ve Edirne'de kadılık yapmış olması bu tipiklik varsayımını desteklemektedir. Fakat eğitimi ve kariyerinin başlangıcı çok da tipik olmayan özellikler gösteriyor. Cârullah Efendi'nin yaşadığı dönem İstanbullu âlimlerin ve özellikle İstanbul'da eğitim almış âlimlerin giderek ilmiye bürokrasisi üzerinde etkisini artırdığı bir dönemdir. Cârullah Efendi, yirmili yaşlarında iken İstanbul'dan ayrıldı ve ancak kırklı yaşlarındayken tekrar oraya döndü. Bu arada Mısır, Hicaz, Suriye ve Irak'ta İstanbullu ulemanın muhtemelen aşına olmadığı birçok âlimden ders aldı. Eldeki veriler ile çok net konuşmasak da İstanbul'a döndüğünde kendi yaşı ve eğitim seviyesine uygun bir görev alamadı. Muhtemelen, en yüksek seviyeli medreselerden biri olmayan Feyzullah Efendi Medresesi'nde uzun süre ders verdi. Derkenar notlarına baktığımızda ilim ve edebiyat dili olarak Arapçayı çok iyi bildiğini ama Farsça ve Türkçeye pek ilgi göstermediğini söyleyebiliriz. Tüm bunlar düşünüldüğünde Cârullah Efendi, döneminin yüksek ilmiye bürokrasisindeki âlimlerle karşılaştırıldığında oldukça farklı bir ilmi kişiliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Buradan hareketle Cârullah Efendi'nin ilgilendiği kitapların ne kadarının dönemin Osmanlı âlimlerinin ilgilendiği kitapları yansıttığı araştırılabilir. Örneğin, fıkıh usulünden İtkânî'nin *eş-Şâmil*'i ile ilgilenmesi, fûru-ı fıkıhtan *el-Hidâye* ve *Mülteka'l-ebhur* gibi kitaplar yerine Kuhistânî'nin *Câmiu'r-rumûz*'una gösterdiği alaka, bu hususta yapılacak bir araştırmanın ilginç sonuçlar doğurabileceğini gösteriyor. Mukayeseli çalışmaların Cârullah Efendi'nin tipik ve tipik olmayan taraflarını ortaya koymaya yardımcı olacağını düşünmekteyim.

Osmanlı Kitap Kültürü'nün eksik bırakığı en önemli hususların başında, koleksiyondaki kelimeler ve felsefe kitapları ile ilgili makalelerin yer almamış olması gelmektedir. Kitabın yeni baskısı olursa Cârullah Efendi'nin kelimeler ve felsefe ile ilgili kitapları üzerine çalışmaların eklenmesi uygun olur. Ayrıca kitabın kullanımını kolaylaştıracak bazı yeni bölümler eklenebilir. Bu kitabın, Cârullah Efendi'nin hayatı ile ilgili önemli aşamaların ortaya çıkarılmasında büyük katkısı olmuştur. Ancak okuyucunun Cârullah Efendi'nin serencamını makaleler üzerinden takibi oldukça zor ve büyük dikkat gerektirmektedir. Kitabın başında veya sonunda Cârullah Efendi'nin biyografisi kronolojik tablo şeklinde verilebilir. Bu tablonun, kitaptaki makaleler okunurken ihtiyaç duyulduğunda kolaylıkla müracaat edilebilecek önemli bir katkı olacağını düşünüyorum.

Kitaptaki makalelerin hemen hemen hepsinde yazma eser terimleri sıkça kullanılmaktadır. Bu terimlerin bazıları uzmanlar için bilinen terimler iken bazıları belki de ilk defa bu kitapta yer almaktadır. Bazı terimleri, muhtelif makalelerin yazarları farklı anlamlarda kullandıkları için (örneğin “matlab” ve “kıraat kaydı”) terimlerin bütün makalelerde aynı anlama gelmesine yardımcı olacak ve okuyucunun kitabı okurken başvurabileceği bir sözlük hazırlanabilir. Kanaatimce böyle bir sözlük, hem kitabın okunmasını kolaylaştırır hem de yazma eser araştırmalarına önemli bir katkı sağlar. Son olarak makalelerde hicri ve miladi takvimlerin kullanımı konusunda bir standart getirilmesi uygun olur. Bu şekilde Cârullah Efendi'nin hayat serüveni ile kitaplarının hikâyesi arasındaki münasebet daha kolay bir şekilde takip edilebilir.

Osmanlı Kitap Kültürü, Osmanlı düşünce tarihi ve yazma kültürü araştırmalarında yeni yönelimlere öncülük edecek önemli bir çalışmadır. Sistemleri tasvir etmek, büyük dönüşümleri göstermek ve genellemeler yapmak yerine bir âlimin dünyasını derinlemesine incelemek tatmin edici ve oldukça şaşırtıcı sonuçlar ortaya çıkarma potansiyeline sahiptir. Kütüphane koleksiyonları ve derkenar notları üzerine benzer çalışmalar yapılması, Osmanlı düşünce tarihi araştırmalarında büyük bir boşluğu dolduracak ve bu alanın daha sağlam bir zeminde ilerlemesine katkıda bulunacaktır.